

Стилістично-естетична трансформація історичної забудови Києва внаслідок руйнувань під час Другої світової війни

Кирило Третяк

канд. істор. наук, доцент, доцент кафедри археології та музеєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, Київ, 01033, Україна, e-mail: kyrylotretiak@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5732-4466.

У статті йдеться про зміни в архітектурі і в історичній забудові Києва, які відбулися через масове руйнування центру міста під час Другої світової війни. Автор досліджує як змінилися споруди, які постраждали від вибухів і пожеж у 1941 і в 1943 р., і як відбудова та реконструкція Києва у 1940-х — 1950-х р. вплинула на характер забудови міста.

Ключові слова: архітектура, відбудова, руйнування, реконструкція, трансформація, естетика.

Друга світова війна пропеслась смертоносним буревієм Києвом, як і всією територією України. У вересні 1941 р., відступаючи з міста, червоні війська замінували десятки будинків на Хрещатику, на прилеглих до нього вулицях та важливі будівлі у різних районах міста. Радянське керівництво розраховувало привести у дію міни після розташування окупаційних сил у центральних районах Києва. Невдовзі після входження німецьких військ до міста, 24 вересня, пролунали вибухи, які спричинили грандіозну пожежу, що охопила Хрещатик, Прорізну, Пушкіньську, Ліотерапську, Архітектора Городецького, Зап'яковецької, Станіславського, Ольгинську, Інститутську пл. Івана Франка. У свою чергу, під час відступу з Києва у листопаді 1943 р. нацисти підпалили будинки на вулицях Хрещатик, Михайла Грушевського, Великій Васильківській, Саксаганського, Володимирській та інших. В результаті, центральна частина міста була перетворена на згарище. Загалом, за 1941-1943 р. було знищено чи спалено 324 будинки, з яких, за висновками комісії, відбудові підлягало лише 56 (17%) (Матушевич 1950, с. 68). Насправді численні свідчення з фіксацією характеру руйнувань дають підстави припускати, що набагато більше з цих споруд можна було відбудувати. Однак вже у 1944 р. було прийняте рішення про реконструкцію Хрещатика з наступним його розширенням (Матушевич 1950, с. 73). Через це багато будівель виявилися приреченими на знесення (навіть і ті, які зовсім не постраждали від вогню і вибухів). Радянському керівництву випала чудова нагода кардинально змінити вигляд центральної частини міста з «старого кунецького на нове — соціалістичне» (Даміловський 1936, с. 26). Стало зрозуміло,

що на місто очікує кардинальна зміна стилістично-композиційної архітектурної естетики. Заподто великими були втраги історичної забудови і заподто великими були апетити більшовицької влади реконструювати місто. Треба відзначити, що найбільш грандіозні проєкти відбудови центральної частини Києва так і залишились на папері, оскільки вимагали величезних коштів, яких бракувало державі в умовах війни і тотального руйнування економіки (Кондель-Пермінова 2021, с. 162). Менше з тим, відбудова центральної вулиці відбувалася на основі єдності композиції та ансамблевості забудови. Вперше з моменту встановлення влади комуністів в Україні їм випала нагода звести цілісний і грандіозний архітектурний ансамбль у Києві у дусі «соціалістичного зодчества» (проєкти будівництва урядового центру 1930-х років залишились перереалізованими).

Метою цієї статті є апаліз трансформації історичної забудови центральної частини Києва внаслідок втраг від руйнувань Другої світової війни. Ми спробуємо дослідити зміни у стилістиці, естетиці та якості порівнюючи забудову до і після руйнувань та відбудови 1940-х — 1950-х р. У цій статті ми розглянемо конкретні споруди, які були знищені або пошкоджені як і ті, які були збудовані замість зруйнованих. При цьому дамо оцінку змінам, які відбулися у загальній картині міського архітектурного ландшафту та історичної забудови Києва. Архітектурі Києва кінця XIX — поч. XX ст. присвячено багато досліджень, так само як і забудові міста після Другої світової війни. Проте, порівняти ці два етапи в історії розбудови Києва і проаналізувати загальну картину змін в архітектурі міста ще не

робили спроб.

Отже, як ми вже згадували, більшу частину забудови Кисва, яка постраждала від руйнувань і пожеж 1941 і 1943 р., було знесено і патомість замінено новими спорудами. Часто відбудова вулиць супроводжувалась їх докорінним переплануванням. Так, Хрещатик було розширено до 60 метрів за рахунок лівої сторони вулиці, яка майже повністю була знесена. Так само було розширено нижню частину Прорізної, яка теж була вщент зруйнованою. Такі зміни були продиктовані бажанням падати центральним вулицям більшої парадності з розрахунку на багатотисячні колони демонстрантів та військових, які мали проходити тут під час святкових заходів (ЦДАМЛМ, Ф.11, оп. 1, спр. 360, арк. 7-9).

Кардинально було змінено концепцію Лютеранської вулиці, яку фактично «відрізали» і перекрили її перспективу від Хрещатика великим житловим будинком з аркою для пішохідного сполучення. Таке рішення було очевидно продиктоване неможливістю (або небажанням) архітекторів і чиновників витратити час і кошти на облаштування цього куточку в умовах кампанії реконструкції центру Кисва (Северов 1952, с. 17).

Власне Хрещатик з прилеглими до нього вулицями у 1940-х — 1950-х р. перетворилися на експериментальний майданчик радянських архітекторів, які намагалися перетворити вулицю на архітектурний символ «досягнень квітучої радянської України» (ЦДАМЛМ, Ф. 11, оп. 1, спр. 356, арк. 2).

До 1941 р. на Хрещатику по червоній лінії було споруджено приблизно 50 будівель житлового, комерційного, адміністративного характеру тощо. Серед таких споруд було чимало цінних у художньому сенсі об'єктів, які грали важливу, а іноді ключову, роль у формуванні архітектурного ландшафту вулиці і були її символами. Серед таких: Будинок оборони (1936, арх. А. Ліпецький) на Європейській площі, будинок колишньої міської думи (1876, арх. О. Шіле), біржі (1886, арх. Г. Шлейфер), будинок Пастеля (1897, арх. Г. Шлейфер), будинок Першого російського страхового товариства (1903, арх. В. Городецький), будинок страхового товариства «Росія» (кін. ХХІХ ст.), будинок Мезера (1873, арх. С. Куртоло), готель «Національний» (1876, арх. В. Ніколаєв) та інші. Кожна з цих будівель зводилась за індивідуальними замовленнями власників земельної ділянки, ретельно проєктувалась і будувалась з високоякісних матеріалів. Всі перелічені будівлі були знищені вибухами і вогнем, але деякі з них можна було відбудувати. Проте нова концепція реконструкції вулиці не передбачала збереження старої забудови по червоній лінії північного боку Хрещатика (виключення зробили лише для будівлі №5). Так само у нову концепцію не вписувалась споруда колишньої міської думи на сучасному Майдані Незалежності, обгорілі стіни якої теж було розібрано у 1944 р. Втрати цих та інших цінних архітектурних акцентів і пам'яток вулиці і всього міста потрібно було компенсувати новими. Не вдаючись до деталей архітектурної естетики повозбудованих у 1940-х — 1950-х р. будівель на Хрещатику, з певністю можна констатувати, що ця забудова проєктувалась і зводилась обмеженим колективом архітекто-

рів за єдиним планом і мала стилістичну єдність (ЦДАМЛМ, Ф. 11, оп. 1, спр. 360, арк. 5). Подекуди така єдність переходила до створення повністю однакових за зовнішнім виглядом споруд (як наприклад будинки №23 і 27). Ще один момент кардинально відрізняв стару забудову Хрещатика від новоспної — якість будівельних та оздоблювальних робіт і матеріалів. Ані цегла, ані плитка чи скульптура радянського часу так і не змогли скласти конкуренції якості цегли і декоративному оздобленню «старорежимних будівель». Це спричинило до падіння масивного портику на споруді Поштамту (Хрещатик, 22) у 1989 р. і розбирання двоярусних галерей у тому ж році на будинках №17 і 19 аби уникнути повторення трагедії. Неякісні матеріали і роботи призводять до регулярного падіння оздоблювальних плиток, якими прикрашені всі післявоєнні споруди вулиці.

Незважаючи на те, що забудова післявоєнного Хрещатика справедливо вважається оригінальним архітектурно-містобудівним ансамблем, який став візитівкою столиці України, це не заважає критично її оцінювати по відношенню до довоєнної забудови. Так, Хрещатик до 1941 р. і Хрещатик 1940-х — 1950-х р. будівництва — дві різні за архітектурною і планувальною концепцією вулиці. Старий Хрещатик — зразок класичної посадибної цільної забудови вулиці на основі ринкової економіки і приватної власності. Тут власники кожної ділянки протягом десятиріч (до встановлення більшовицького режиму) самі обирали проєкти і архітекторів для своїх споруд, які затверджувалися міською управою. Навіть після встановлення радянської влади і націоналізації нерухомості Хрещатик забудо-

вувався за індивідуальними проєктами, а першу третину ХХ ст. по червоній її лінії парного боку нараховувалось близько 29 будинків і близько 25 на непарному. Всі вони відрізнялися розмірами поверховістю (від 1 до 6 поверхів), монументальністю форм і стилем (класицизм, неоренесанс, необароко, еkleктика, модерн, конструктивізм, ар-деко тощо). Водночас всіх їх поєднувало три речі — прагнення власників будь-що надати своїй споруді респектабельного вигляду, прагнення архітекторів проявити свій талант, прагнення міської влади примусити і перших і других дотримуватись правил забудови. Відбудова і реконструкція новоспного Хрещатика проходила у зовсім інших умовах. Вулицю намагалися штучно перетворити на зразково-показову будову соціалізму, на будівництво не впливали жодні ринкові обмеження, проєкти всіх споруд розроблялися і ухвалювалися одночасно протягом стислого проміжку часу в одному стилістичному ключі (ЦДАМЛМ, Ф. 11, спр. 360, арк. 3-4). Аби досягти більшої монументальності і нафосності будівлі на новоспному Хрещатику зводили значно більшими за попередні. Вони нараховують від 4 до 15 поверхів і кожна займає по декілька і більше довоєнних садиб (особливо на непарному боці), через що навіть було змінено нумерацію на вулиці. Кількість будівель у порівнянні з 1941 р. зменшилась майже утричі на непарному боці і приблизно на третину на парному боці. При цьому про стилістичне різноманіття вже не йдеться — вся вулиця являє собою приклад єдиного уніфікованого і «офіційно схваленого» стилю (Ерофалов-Пилинчак 2010, с. 304). Декоративна насиченість фасадів може варіюватися лише в залежності від «везіння» чи

«невезіння» тієї чи іншої будівлі бути завершеною до початку «боротьби з архітектурними надмірностями» чи після нього (Концель-Пермінова 2021, стор. 143). Як результат: на зміну класичній центральній вулиці європейського міста прийшла локація для парадів і демонстрацій «щасливих громадян» на тлі «здобутків соціалізму» (Концель-Пермінова 2021, с. 118).

Але незважаючи на великі розміри, масштабність, ансамблевість і використання «архітектурних надмірностей» післявоєнні хрещатицькі будівлі так і не змогли в «індивідуальному змаганні» перевершити витонченість, продуманість і красу більшості споруди вулиці, які були знищені під час Другої світової війни.

Якщо питання естетики післявоєнної забудови Хрещатика залишається відкритим, суб'єктивним і дискусійним, то набагато одіозніше можна проаналізувати трансформацію забудови інших сусідніх вулиць, які не так кардинально було переплановано. Так на вул. Архітектора Городецького, 5/7 (колишня Миколаївська і Карла Маркса) у 1941 р. було знищено споруду цирку (1903, арх. Е. Брадтман), яка була визначальною і першою пам'яткою модерну в Києві. Будівля відрізнялась своїми монументальними формами, доскопально проробленими елементами композиції та декору фасаду. У 1964 р. на її місці було зведено споруду кінотеатру «Україна» (арх. Л. Добровольський та А. Косенко), яка одержала типові для доби «боротьби з архітектурними надмірностями» форми. Нова споруда явно не могла конкурувати зі своєю попередницею багатством декору і вигадливістю архітектури (рис. 1.1 і 1.2). Подібним

Рис. 1.1 Цирк Крутікова на вул. Миколаївській (сучасна Архітектора Городецького) на початку XX ст.

Fig. 1.1 Krutikov Circus on Mykolaivska street (now – Architect Horodetskyi) at the beginning of the XXth century.

Рис. 1.2 Кінотеатр «Україна» на місці цирку у 1960-х р.

Fig. 1.2 Cinema "Ukraine" on the place of the circus in the 1960s.

чином можна охарактеризувати й трансформацію архітектури будівлі на вул. Інститутській, 4. У 1911-1912 р. на цьому місці було зведено прибутковий будинок Льва Гінзбурґа (арх. Ф. Троупнянський). Легендарна споруда Києва відома як «хмарочос Гінзбурґа» стала найбільшою з житлових у місті (від 8 до 11 поверхів). Її фасади були виконані у дусі модернізованого ампіру, прикрашались монументальним декором у вигляді барельєфів, скульптур, ліплення, кахляних вставок тощо. Помітним акцентом будівля, яка домінувала над Хрещати-ком і прилеглими вулицями, була вежа зі

пишем. Внаслідок вибухів 24 вересня 1941 р. спричинених радіокерованими мінами залишеними радянськими військами перед відступом з міста, будинок було зруйновано. На його місці у 1953-1961 р. було споруджено готель «Москва» (тепер «Україна») (арх. А. Добровольський, А. Мілецький, Б. Приймак, В. Созанський, А. Косенко). Незважаючи на проєкт у дусі «московських сталінських висоток» з пишним декором, будівля була зведена без будь-яких прикрас і значно меншою ніж планувалося. Це стало результатом втручання державного командного апарату та ідеологічного підходу до архітектурного процесу після прийняття ЦК КПРС і Радою міністрів СРСР постанови №1871 від 4 листопада 1955 р. «Про усунення надмірностей у проєктуванні і будівництві». Таким чином, на цій ділянці можна констатувати повну архітектурну деградацію та естетичний занепад.

Відбудова обох вулиць Інститутської та Архітектора Городецького супроводжувалась їх частковим переплануванням. Початки обох вулиць було вирішено звільнити від цільної забудови кінця XIX ст. на користь створення великого майдану (тепер Майдан Незалежності). У рамках цієї реконструкції було розібрано стіни споруди, які ще можна було відбудувати, або які були взагалі нешкоджені. Так було розібрано залишки однієї з найкрасивіших споруд по Архітектора Городецького — будинку страхового товариства «Жизнь» («Життя»), який мав багатий декор у дусі історизму з елементами неоренесансу і необароко. На його місці у 1953-1958 р. було зведено будівлю концертної зали Київської консерваторії (арх. Л. Каток, Я. Красний). Порів-

нювати ці дві будівлі вкрай важко, оскільки вони виконували різні функції і грали різні містобудівні ролі. Будинок «Жизні» був типовою вставкою у суцільній забудові а будинок концертного залу — грає роль однієї з домінант новоутвореного майдану. Останній було зведено у монументальних формах неокласицизму. То ж оцінювати естетичні зміни на цьому відтинку можливо лише у контексті порівняння зміни плану всієї площі і Хрещатика, а це питання досі є дискусійним. Однозначно можна констатувати лише факт того, що зруйнування будинку «Жизні» стало значною втратою для історичної забудови центральної частини Києва. Чи компенсувала цю втрату споруда концертного залу? На нашу думку — ні (рис. 2.1 і 2.2).

Розширення вул. Інститутської та створення майдану потягнуло за собою і знесення навіть тих споруд, які не були пошкоджені вибухами і пожежами 1941-1943 р. Серед таких будинків колишнього київського відділення Санкт-Петербурзького міжнародного банку (1889, арх. А. Абрагамсон), який стояв недалеко від Хрещатика, одразу за спорудою біржі. Незважаючи на нешкодженість та високі художні якості архітектури споруди її було знесено аби розчистити від забудови нову центральну площу Києва. Можна було відбудувати і будинок колишньої міської думи у центрі колишньої Думської площі (Радянська, Калініна, Жовтневої Революції) — тепер Майдан Незалежності. Проте нова концепція площі не передбачала у її центрі збереження старої забудови. Знищення цих будівель також стало суттєвою втратою для історичної забудови Києва та його історико-культурної спадщини.

Рис. 2.1 Вулиця Карла Маркса (Архітектора Городецького) з боку Хрещатика у 1930-х р.

Fig. 2.1 Karl Marx Street (Architect Horodetskyi) from Khreshchatyk in the 1930s.

Рис. 2.2 Вул. Архітектора Городецького з боку Хрещатика у 2010-х р.

Fig. 2.2 Architect Horodetskyi street from Khreshchatyk in the 2010s.

Порожнім залишилося місце, на якому стояв будинок колишнього кафеантану «Аполло» (1890-ті р., арх. Г. Шлейфер) на вул. Марії Зап'яковецької, 8 (кол. Мерінгівська). Спалену у 1941 р. споруду з багатодекорованим фасадом у дусі історизму було розібрано. У 1950-х р. У цій садибі, зі значним відступом від червоної лінії було зведено житловий будинок (арх. Л. Каток, В. Гонкало, А. Лобода) у дусі хрещатицької повосенної архітектури. Новозведений будинок мав виконувати функцію формування перспективи невеликої площі на Хрещатику між будинками №17 і №21, до будівництва там наземної споруди станції

метро «Хрещатик». Але попри різні функціонально-просторові навантаження цих двох споруд, можна стверджувати, що архітектура будівлі «Аполло» була більш витонченою й індивідуальною ніж повосенна споруда.

Залишилось незабудованим місце колишнього прибуткового будинку Дьякова на сучасній пл. Івана Франка. Велика шестиповерхова споруда у монументальних формах неоампіру у 1910 р. І була повністю знищена вибухом у вересні 1941 р. Після війни місце залишили незабудованим, а у 1956 р. тут встановили пам'ятник Іванові Франку. Таким чином втрата будівлі не була компенсована бодай якоюсь архітектурною спорудою, що збіднило загалом площу.

Незабудованою залишилась ділянка особняка Гінзбурґа у мавританському стилі (1880-ті р.) на вул. Інститутській, 18. Порожнім лишилось місце на розі вул. Інститутської та Ольгинської, де з 1932 по 1941 р. стояв цікавий конструктивістський будинок робітників шкіряної промисловості. З порівняно небагатьох зразків цього напрямку в архітектурі Києва цей був одним з найдосконаліших і поступався своєю красою хіба що будинку лікарів на розі Великої Житомирської, 17 та Стрілецької (1928-1930, арх. П. Альошин). Так само нічого не було зведено на місці зруйнованого у 1941 р. триповерхового будинку у досить монументальних формах неоренесансу по вул. Лютеранській, 7. Замість нього тут і сьогодні знаходиться двір зі смітниками і автівками.

Показовим може стати приклад трансформації забудови початку сучасної вул.

Михайла Грушевського (в районі Європейської площі). До 1943 р. тут стояло чотири споруди різних архітектурних стилів і епох. На розі з Хрещатиком стояв чотириповерховий Будинок оборони у формах ар-деко. Пастушним номером стояв двоповерховий будинок 1830-х р. колишньої Московсько-Києво-Воронезької залізниці у формах класицизму. Пастушним номером був досить великий колишній п'ятиповерховий прибутковий будинок Бонадурера (1870-ті — 1890-ті р.), який репрезентував традиційну кіївську неоренесансну архітектуру з відкритим муруванням фасадів з сіро-жовтої цегли. Четвертим був колишній прибутковий шестиповерховий будинок початку ХХ ст. монументальних формах віденського модерну з насиченим пластичним декором фасаду. Таке сусідство надавало цьому кварталу надзвичайного колориту, стилістичного різноманіття і можливості насолоджуватися історичним екскурсом у миттєві Києва. Після пожежі 1943 р. залишки цих споруд було вирішено знести. Натомість тут постало лише дві будівлі — готель «Дніпро» та споруда інститутів суспільних наук НАН України. Перша була зведена у 1956-1964 р. (архіт. В. Єлізаров, Я. Красний, П. Чмутіна, М. Кузнецов) у характерних формах доби боротьби з «архітектурними надмірностями». Друга споруда, яка має видовжений монотонний фасад вкритий керамічною плиткою, майже позбавлена декору (незважаючи на перший проєкт з досить пишним оздобленням). Так ця частина вулиці суттєво втратила у своїй архітектурній привабливості та різноманітті (рис. 2.3. і 2.4.).

Подібним чином відбулася трансформація у забудові зруйнованої у 1941 р. нижньої

Рис. 2.3 Будинок оборони у 1930-х р.

Fig. 2.3 The Defense Building in the 1930s.

Рис. 2.4 Готель Дніпро на місці Будинку оборони.

Fig. 2.4 Hotel Dnipro on the place of the Defense Building.

частини вул. Прорізної. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. тут складалася щільна забудова з три- п'ятиповерхових прибуткових будинків та особняків. Тут можна було побачити майже всі зразки архітектури історизму, еkleктики та модерну того періоду. Серед забудови вулиці особливо відрізнялися такі унікальні будівлі як особняк Зайцева у мавританському стилі (1890, архіт. В. Ніколась), прибутковий будинок Музичного училища тощо. В результаті новосенної відбудови все це різноманіття було замінено фактично удвічі меншою кількістю

будинків, які являють собою досить однотипні у стилістичному плані приклади неobaroko. У ході реконструкції 1940-х — 1950-х забудова вулиці у кварталі між Пушкінською та Хрещатиком була відсунута вглиб від червоної лінії аби створити курдонери-сквери. Проте це не компенсувало архітектурних втраг довоєнної забудови. Замість двх десятків будинків у різних стилях, тепер ми маємо однотипні зразки нафосної і досить монотонної в архітектурному плані забудови, виконаної за шаблонами всієї новосної відбудови Києва (рис. 3.1 і 3.2). Подібним чином втрачено архітектурну індивідуальність частини вул. Пушкінської біля її перетину з Прорізною. Садиба №4 до руйнувань 1941 р. була забудована великим шестиповерховим будинком у стилі модерн (1900-ті р.) з відкритим муруванням фасаду. П'ятиповерховий будинок №6 (1900) мав витончений пластичний декор у дусі еkleктики з вежею, яка увітчувала центральну частину фасаду. На місці зруйнованих у 1941 р. будинків тепер стоять житлові і адміністративні (тепер Посольство Туркменістану в Україні) споруди шаблонної «сталінської» архітектури.

Архітектура радянських будинків, які зводили у Києві на місці зруйнованих, значно поступається багатством форм у порівнянні з їх попередниками. Дуже часто унікальні з архітектурної точки зору споруди, які були важливими домінантами у міській забудові і служили символами міста, замінялися вкрай пересічними зразками зодчества. Таким прикладом може бути будинок по вул. Володимирській, 19. До 1943 р. тут стояв шестиповерховий з мансардою великий колишній прибутковий будинок Альошина (1914-1915, архіт. П. Альошин).

Рис. 3.1 Вул. Прорізна від Хрещатика у 1930-х р.

Fig. 3.1 Prorizna street from Khreshchatyk in the 1930s.

Рис. 3.2 Вул. Прорізна у 1960-х р.

Fig. 3.2 Prorizna street in the 1960s.

Єдиний зразок використання українського неobaroko у житловому будівництві Києва у добільшовицький період. Фасад споруди був рясно декорований монументальним ліпленням, завершувався хвилястими фронтонами гарної прорисовки. Будівля вкрай вдало вписувалася і поєднувала своєю архітектурою барокові ансамблі Софійського і Михайлівського Золотоверхого соборів. Після завершення Другої світової війни залишки спаленого будинку використали для зведення нових житлових споруд, проте зберегти старий фасад не стали. Натомість з'явився досить типовий об'єм «сталінської» архітектури вкритий тради-

ційною плиткою з вкрай стриманим декором. Цілком зрозуміло, що нова будівля жодним чином не компенсує естетику втраченої пам'ятки (рис. 4.1. і 4.2.). Так само вражає деградація забудови паріжжя вул. Саксаганського та Великої Васильківської, 45. З кінця ХІХ ст. тут стояв чотириповерховий житловий будинок у формах традиційної київської цегляної архітектури з відкритим муруванням фасадів. Паріжна частина будівлі ефектно завершувалась вежею. Поруч з цією спорудою, по вул. Великій Васильківській, у 1930-х р. було зведено п'ятиповерховий житловий будинок у формах перехідних форм від ар-деко до неокласицизму. У 1943 р. обидві будівлі були зруйновані. На розчищеній від руїн ділянці у 1950 р. було зведено тимчасову будівлю цирку у типових формах «сталінського класицизму», але вже наприкінці 1950-х р. його було розібрано. Довгий час велика ділянка стояла пустою, а в 1966 р. вона була забудована типовою житловою спорудою з магазинами у 8-9 поверхів без ознак архітектурної естетики (рис. 5.1. і 5.2). Значно менша архітектурна естетика у п'ятиповерхового будинку по Кругому узвозу, 5-а, який було зведено у 1950-х р. на місці такого самого за розмірами будинку початку ХХ ст. Спалена у 1941 р. будівля мала цікавий декор фасаду у дусі еkleктики з елементами модерну, її наступниця радянської доби має дуже стриманий декор позбавлений пластики зруйнованої попередниці.

Як ми вже зазначали на початку статті, не всі спалені і пошкоджені у 1941-1943 р. будівлі Києва були розібрані. Частина таких споруд було відбудовано. Наскільки вдалими були такі відбудови? Чи поліпшили

Рис. 4.1 Володимирська, 19 на початку ХХ ст.

Fig. 4.1 Volodymyrska, 19 at the beginning of the XXth century.

Рис. 4.2 Володимирська, 19 сьогодні

Fig. 4.2 Volodymyrska, 19 nowadays.

вопи архітектуру цих споруд і естетику міської забудови загалом?

Розглянемо і проаналізуємо приклади відбудови конкретних споруд Києва, які постраждали під час Другої світової війни. Чи не найбільше таких будинків зустрічаємо на вул. Архітектора Городецького.

Рис. 5.1 Велика Васильківська, 45 у 1930-х р.

Fig. 5.1 Velyka Vasylkivska, 45 in the 1930s.

Рис. 5.2 Велика Васильківська, 45 у 2000-х р.

Fig. 5.2 Velyka Vasylkivska, 45 in the 2000s.

У вересні 1941 р. майже вся воєна була охоплена вибухами і пожежами. В результаті цієї катастрофи було пошкоджено вогнем будинок готелю «Континенталь» (1895-1897, архіт. Г. Шлейфер та В. Городецький). В процесі відбудови вулиці тут було вирішено розмістити консерваторію (тепер Музична академія). В результаті будівельних робіт у 1951-1959 р. фасад будинку втратив дві третини свого пластичного декору. Було розібрано аттики і паранети над вінцевим карнизом, ліплений фриз, скульптури каріатид, руст другого поверху, замкові камені і маскарони над вікнами тощо (рис.

Рис. 6.1 Готель Континенталь на початку ХХ ст.

Fig. 6.1 The Continental Hotel at the beginning of the XXth century.

Рис. 6.2 Колишній готель Континенталь (тепер Музична академія).

Fig. 6.2 The former Continental Hotel (now the Music Academy).

6.1. і 6.2.). Втрачено було й важливі декоративні елементи на будинку №9 по тій самій вулиці. Колишній будинок Гінзбурга (1900-1901, архіт. Г. Шлейфер, Е. Брадтман) справедливо вважався і вважається донині одним з найкрасивіших у місті. Під час пожежі 1941 р. було знищено три вежі складної конфігурації, які не стали відновлювати під час відбудови 1950 р. (рис. 7.1. і 7.2.). Не було відновлено й аттики з щипцями над мансардними вікнами будинку №11 (1895-1897, 1910, архіт. В. Городецький), які було повернуто сюди лише на початку ХХІ ст.

Рис. 7.1 Будинок Гінзбурґа на вул. Миколаївській (Архітектора Городецького) на початку ХХ ст.

Fig. 7.1 Ginsburg's house on the street Mykolaivska (Architect Horodetskyi) at the beginning of the XXth century.

Рис. 8.1 Лютеранська, 15 у 1910-х р.

Fig. 8.1 Luteranska, 15 in the 1910s.

Рис. 7.2 Колишній будинок Гінзбурґа на вул. Архітектора Городецького у 1993 р.

Fig. 7.2 Ginsburg's former house on Architect Horodetskyi street in 1993.

Рис. 8.2 Лютеранська, 15 у ХХІ ст.

Fig. 8.2 Luteranska, 15 in the XXIst century.

В ході відбудови будинку №13 (1895-1897, архіт. В. Городецький та М. Клуґ) було розібрано еркер і не відновлено вежу над ним. Так само не стали відновлювати паріжні вежі у будинку №12/3. Не стали відновлювати і мансарду з паріжною вежею у будинку №17 на розі з вул. Ольгинською (1909, архіт. І.Беляєв). Подібним чином

склалася доля і багатьох інших споруд Києва, які постраждали від вогню у 1941-1943 р. Наприклад, під час новоєвпної відбудови було втрачено важливі декоративні і конструктивні деталі на фасаді будинку №6-8 (1905, архіт. М. Клуґ) по вул. Лютеранській. Не було відновлено вежу над модерновим будинком №15 (1908, архіт. О. Вербицький) по тій самій вулиці (рис. 8.1. і 8.2.). На вул. Пушкінській під час ремонту будинку №7 (1928-1930, архіт. Д. Дяченко) у формах українського неobaroko було розібрано ключові елементи композиції фасаду — фронтони над вінцевим карнизом (рис. 9.1. і 9.2.). Сусідній будинок №5, який спорудили на

межі XIX і XX ст., залишився без двох бічних веж, які були головними архітектурними акцентами споруди. Суттєво збіднено було декор фасаду будинку №8 по вул. Пушкінській (1894-1895, архіт. А. Краусс). Після ремонту 1946-1949 р. будинок втра-

Рис. 9.1 Пушкінська, 7 у 1930-х р.

Fig. 9.1 Pushkinska, 7 in the 1930s.

Рис. 9.2 Пушкінська, 7 у XXI ст.

Fig. 9.2 Pushkinska, 7 in the XXIst century.

тив три вежі, скульптури каріатид, ліплення тощо. Не відновлено вежу над еркером будинку №12 (поч. XX ст.) на Пушкінській. Величезною втратою як для архітектури будинку на Пушкінській, 45 (1901, архіт. М. Артинов) так і для ансамблю всієї пл. Льва Толстого стало знищення у 1943 р. мансарди з вежами над еркерами. Їх не стали відновлювати під час ремонтних робіт у 1950-х р. (рис. 10.1. і 10.2.). Мансарда з вежами були таким самим суттєвим елементом архітектури будинку №28 по вул. Велика Васильківська (1898). Їх теж не стали відбудовувати після війни. Було спрощено вежу на будинку №46 (1912, архіт. Е. Брадтман) і розібрано вежі під час відбудови будинку №14 по тій самій вулиці. Не відновили втрачену вежу і в будинку №42 на Хрещатику (1894-1895, архіт. О. Кривошесв) (рис. 10.3. і 10.4.). Докорінно спрощено було архітектуру двох будинків під №68 по вул. Володимирській (1910-ті р.). Під час повосенної відбудови не було відновлено їх мансарду і шпиль. Важливим декоративним акцентом на фасаді будівлі №5 по бульвару Тараса Шевченка (1909-1910) був барельєф, який було знищено у ході післявоєнного ремонту споруди. Відмова від відновлення таких елементів декору і конструкцій пошкоджених будівель можна пояснити браком коштів і часу в умовах майже тотальної державної перухомості та економії. Не сприяв повному відновленню архітектури будинків кінця XIX — початку XX ст. також загальний нігілістичний підхід до архітектури «купецького» Києва з його «непотрібними і зайвими витребеньками» (Гіляров 1936, с. 13).

Рис. 10.1 Пушкінська, 45 на початку XX ст.

Fig. 10.1 Pushkinska, 45 at the beginning of the XXth century.

Рис. 10.3 Будинок по вул. Хрещатик, 42 у 1930-х р.

Fig. 10.3 The house on the street Khreshchatyk, 42 in 1930s.

Рис. 10.2 Пушкінська, 45 у 1960-х р.

Fig. 10.2 Pushkinska, 45 in the 1960s.

Рис. 10.4 Хрещатик, 42 у 2019 р.

Fig. 10.4 Khreshchatyk, 42 in 2019.

Чимало київських будівель, які постраждали у 1941-1943 р., після війни було реконструйовано у ході відбудови. Після таких реконструкцій будівлі ставали надбудованими одним чи більше поверхом, інколи повністю чи частково змінювали свою архітектурну композицію. Розглянемо приклади таких трансформацій. Прикладом таких реконструкцій є будинок колишнього готелю «Бристоль» (або 8-ї чоловічої гімназії) на сучасній пл. Івана Франка, 5. Чотириповерхова споруда у формах раннього ренесансу (1897-1899, архіт. М. Доба-

Рис. 11.1 Готель Бристоль на сучасній пл. Івана Франка на початку ХХ ст.

Fig. 11.1 Hotel Bristol (on the modern Ivan Franko square) at the beginning of the XXth century.

Рис. 11.2 Споруда колишнього готелю Бристоль у ХХ ст.

Fig. 11.2 The building of the former Hotel Bristol in the XXth century.

чевський та А. Краусс) була суттєво пошкоджена у вересні 1941 р. Пожежою було знищено три вежі, які слугували архітектурними акцентами всієї композиції будівлі. Під час відбудови споруди її було надбудовано одним поверхом, фасад якого вкрай стримано повторював декор нижніх поверхів. Проте вежі відтворювати не стали, що значно зменшило архітектурну виразність будівлі (рис. 11.1. і 11.2.). Подібним чином надбудували два житлових будинки по вул. Архітектора Городецького, 4 та 6 (1897 р.). триповерхові споруди в еkleктичному дусі з елементами неоренесансу, неороманського та псевдоросійського стилів завершувались декоративними вежками над вінцевим карнизом. У 1949-1950 р. їх надбудували одним поверхом кожен. При цьому надбудовані поверхи були оформлені зі збереженням декору старого фасаду але без веж. До того ж, аби приховати різницю у якості цегли старої частини будинків і надбудови, їх фасади було пофарбовано, що різко негативно позначилося на архітектурі споруд. Було надбудовано одним поверхом і спалений корпус лісотехнічного факультету (1925-1927, архіт. Д. Дяченко) колишнього сільськогосподарського інституту (тепер Національний університет біоресурсів і природокористування України). В результаті такої реконструкції у 1950 р. необароковий фронтон над центральною частиною було збільшено і піднято на повну висоту. В цілому таку реконструкцію можна вважати тактовною по відношенню до старого фасаду (рис. 12.1. і 12.2.). Так само тактовно було надбудовано спалений двоповерховий будинок по вул. Лютеранській, 13.

Крім надбудов, деякі зруйновані і спалені споруди добудовували об'ємами і частково

доповнювали декоративними елементами. Прикладом такої трансформації є будинок на вул. Заньковецької, 10/7 (1901, архіт. М. Казанський). До 1941 р. брандмауери цього будинку та його дворових ризалітів звернених у бік Хрещатика, мали звичайні глухі поверхні без декору. Після того як внаслідок вибухів і пожежі 24-28 вересня 1941 р. прилеглі споруди було зруйновано, ці торцеві фасади стали домінантами і потребували більш естетичного оформлення. Їх прикрасили монументальними накладними коринфськими портиками, які спи-

Рис. 12.1 Корпус лісотехнічного факультету Сільгоспакадемії у 1930-х р.

Fig. 12.1 The building of the Forestry Faculty of the Agricultural Academy in the 1930s.

Рис. 12.2 Колишній корпус Лісотехнічного факультету у XXI ст.

Fig. 12.2 The former building of the Forestry Faculty in the XXIst century.

ралися на імпровізований цоколь на рівні трьох нижніх поверхів. Монументальний восьмиколонний портик коринфського ордеру було додано наприкінці 1940-х р. до головного фасаду будівлі колишнього кадетського училища (1849-1857, архіт. І Штом) на Повітрофлотському проспекті, 6. Більш радикально було добудовано колишній Інститут шляхетних дівчат (1843, архіт. В. Беретті), на вул. Інститутській, 1. Спалену споруду відбудували у 1953-1958 р. (архіт. О. Заваров, А. Черкаський, Г. Кульчицький). З боку сучасної вул. Михайла Грушевського до старого об'єму було додано великий ризаліт з глядацьким залом на 2200 місць. Головний фасад з боку Інститутської збагатився масивним коринфським портиком поверх існуючої апсиди, яка вже прикрашалась колонами коринфського ордеру. Надання будівлі більш монументальних форм було продиктоване створенням величній площі (тепер Майдан Незалежності), над якою домінує споруда, і знесенням навколишньої забудови (Копдель-Пермінова 2021, с. 330). Так само збільшили об'єм і споруди Верховної Ради України (1939, архіт. В. Заболотний) по вул. Михайла Грушевського, 5. У 1947 р. до північного фасаду споруди було добудовано дугоподібну прибудову з внутрішнім двором, яка порушила класицистичну симетрію всієї будівлі.

Не всі реконструкції постраждалих і зруйнованих київських споруд обмежувалися лише надбудовами чи прибудовами. Деякі були кардинально перебудовані зі зміною композиції і стилістики. Прикладом такої трансформації є будинок на розі вул. Володимирської та Георгіївського провулку, 2. Велика споруда була зведена у 1937 р. за проектом Й. Каракіса для командного складу

Київського військового округу у формах ар-деко. Сама по собі будівля була досить цікавою за архітектурою але її розташування в історичному середовищі біля Софійського собору перекривало вигляд на пам'ятку з боку Золотих воріт. Після того як будинок було спалено у 1941 р., його відбудували і реконструювали надавши вже форм українського неobaroco. Очевидно за задумом архітекторів, у такому вигляді споруда мала б краще пасувати до оточуючої забудови. Подібним чином, було надано більш виразних форм споруді по вул. Велика Васильківська, 65, яка теж постраждала під час Другої світової. У ході ремонту будинку до його дуже стриманого декору початку ХХ ст. було додано ліплені елементи та аттики. Якщо ці реконструкції можна вважати позитивною трансформацією в естетичному сенсі, то реконструкція будинку по вул. Лютеранській, 3 стала негативним прикладом таких змін. Чотириповерхова споруда у формах модерну з відкритим муруванням фасаду мала монументальний цегляний декор, еркери з художніми завершеннями та фронтони. В результаті нової реконструкції його фасадам було надано вкрай стриманих форм у дусі «зра-

зового або казарменного класицизму» першої половини ХІХ ст. Всі модернові елементи були розібрані, відкрите мурування було затицьковане. Як наслідок — архітектура споруди стала провінційною і невиразною. Про довоснну архітектуру споруди нагадують лише дворові фасади, які не зачіпила реконструкція (рис. 13.1. і 13.2.). Подібний висновок можна констатувати й щодо реконструкції будівлі при вокзального поптамту на пл. Вокзальній, 3. Чотириповерхова споруда у формах ар-деко з'явилася тут у 1935 р. (архіт. В. Онащенко) внаслідок реконструкції більш ранньої будівлі. Її фасади мали асиметричну композицію і були гарно декоровані скульптурами. У вересні 1941 р. будівлю спалили радянські підпільники а після Другої світової її відбудували надавши форм казенного неокласицизму з цілком пересічним оформленням. Цікавим прикладом реконструкції спаленого у 1943 р. будинку стала споруда по вул. Великій Васильківській, 8. Первісно фасад будинку було викопано у дусі ар-деко (1938, архіт. І. Шафран) але після відбудови 1950-х р. його композицію було дещо змінено у бік неокласицизму (ліквідовано аттиковий карниз, змінено

Рис. 13.1 Лютеранська, 3 у 1930-х р.

Fig. 13.1 Luteranska, 3 in the 1930s.

Рис. 13.2 Лютеранська, 3 у ХХІ ст.

Fig. 13.2 Luteranska, 3 in the XXIst century.

форми сандриків, додано балкони тощо).

Отже, бачимо, що руйнування Києва під час Другої світової війни з наступною відбудовою міста принесли суттєві зміни як у вигляді цілих вулиць і районів так і в архітектуру конкретних споруд історичної забудови міста. Вулиці, які зазнали великих руйнувань (Хрещатик, Прорізна, Лютеранська, Інститутська, Архітектора Городецького) було істотно переплановано зі зміною концепції забудови. Посадибна забудова за індивідуальними проєктами на замовлення землевласників поступилася комплексно-ансамблевій забудові у єдиному стилістичному ключі. Архітектура нової забудова мала чітке ідеологічне підґрунтя, мету і виразність, які повинні були прославляти радянський режим і «квітучу радянську Україну». Пафосність окремих будівель як і цілих ансамблів супроводжувалась низькою якістю будівельних матеріалів і робіт, що призвело до поступового руйнування перших. Часто замість зруйнованих під час війни споруд поставали будівлі менш виразні і менш естетичні в архітектурному плані (іноді — просто антиестетичні). Не зважаючи на культурну та історичну цінність таких ансамблів як новосіна забудова Хрещатика, можна констатувати певну її стилістичну монотонність, яка значно програє до досіснуючої різноманітності.

По-різному складалась доля споруд, які були пошкоджені але не були зруйновані. Переважно, як бачимо, більша їх частина була відремонтована з втратами архітектурно-декоративних деталей. Інші будівлі були реконструйовані. Такі реконструкції здебільшого призвели до втрат важливих архітектурних акцентів у вигляді веж, ер-

керів, фронтонів та аттиків. Лише незначна кількість будинків була відремонтована без втрати у декорі. Ще менше споруд було відновлено з реконструкцією, яка поліпшила їх архітектурну виразність.

Друга світова війна спричинила катастрофічні наслідки для Києва: десятки тисяч киян загинули або втратили близьких, сотні тисяч були позбавлені домівок, було знищено сотні будинків і споруд серед яких більша частина являла собою пам'ятки архітектури. Але цим трагізм війни для Києва не вичерпується. В результаті руйнувань міста було проведено широкомасштабну реконструкцію його центральної частини. Відбулася трансформація історичної забудови, яка до того складалася десятиліттями і включала у себе споруди різних архітектурних стилів та епох. На їх місце прийшла комплексна забудова у дусі єдиного ансамблю. Загалом порівнюючи стару забудову Києва, яка була зруйнована чи пошкоджена під час війни, з післявоєнною, можна констатувати часткову втрату центральною частиною міста архітектурної автентики та естетики. А ні економічна, а ні політична, а ні правова системи комуністичної влади не в змозі були в умовах повного тоталітаризму створити більш якісні і високохудожні твори ніж були створені у попередні епохи. За умови відсутності приватної власності на нерухомість, яка диктує правила дбального ставлення до кожного окремого будинку, всі споруди післявоєнного Києва ремонтувалися і реконструювалися без врахування їх цінності і естетики. Як наслідок — чимала частка відбудованих об'єктів позбулися значної частини свого декору і були спотворені у ході будівельних робіт. Для відродження

історичної справедливості і відновлення автентичності збереженої історичної забудови Києва необхідно розробити програму реставрації фасадів тих споруд, які зазнали негативних змін. Окрема програма має бути розроблена щодо відбудови втрачених споруд, які були маркерами історичної забудови міста.

Література

Даміловський, М. 1936. Архітектура і будівельні матеріали. *Соціалістичний Київ*, 1936, №6.

Гіляров, С. 1936. Архітектура Києва передвоєнної доби. *Соціалістичний Київ*, 1936, №4.

Ерофалов-Пилипчак, Б. 2010. Архитектура советского Киева. К.

Матушевич, А. 1950. Хрещатик. К.

Кондель-Пермінова, Н. 2021. Хрещатик — комунікатор між часами. К.

Северов, М. 1952. Проблема просторової композиції Хрещатика. *Вісник Академії архітектури УРСР*, 1952, №1.

ЦДАМЛМ України. Ф.11. Оп. 1. Спр. 356. Арк. 2.

ЦДАМЛМ України. Ф.11. Оп. 1. Спр. 360. Арк. 7-9.

References

Damilovskyi, M. 1936. Arhitektura i budivelni materialy/ *Socialistychnyi Kyiv*, 1936, №6.

Giliarov, S. 1936. Arhitektura Kyieva peredvoєnnoyi doby/ *Socialistychnyi Kyiv*, 1936, №4.

Yerofalov-Pilipchak, B. 2010. Arhitektura sovetskogo Kiyeva. Kyiv.

Matushevych, A. 1950. Khreshchatyk. Kyiv.

Kondel-Perminova, N. 2021. Khreshchatyk — komunikator mizh chasamy. Kyiv.

Severov, M. 1952. Problema prostorovoyi kompozytsiyi Khreshchatyka/ *Visnyk Akademiyi arhitektury URSR*, 1952, №1.

Tsentralnyi Derzhavnyi Arhiv-Muzey Literatury i Mystectva Ukrayiny. F. 11, Op. 1, Spr. 356, Ark. 2.

Tsentralnyi Derzhavnyi Arhiv-Muzey Literatury i Mystectva Ukrayiny. F. 11, Op. 1, Spr. 360, Ark. 7-9.

Stylistic and aesthetic transformation of the historical buildings of Kyiv caused by the destruction during the Second World War

Tretiak Kyrylo

PhD, Associate professor, Department of Archeology and Museum Studies, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60 Volodymyrska street, Kyiv, 01033, Ukraine, e-mail: kyrylotretiak@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5732-4466.

The article is about the transformation into historical buildings in Kyiv caused by destruction during the WWII. The author analyses the losses of ruined architectural buildings and objects in 1941-1943, the damages to preserved buildings which have been reconstructed after the war. The architecture of pre-war buildings of Khreshchatyk, Prorizna, Luteranska, Instytutska and other central streets are compared in the article to the post-war architecture of the same streets. The style, the layouts of the streets, the architectural details, the quality of materials and constructions of separate objects are analyzed as well.

The destruction of Kyiv during the World War II with the subsequent reconstruction of the city brought significant changes both in the appearance of entire streets and districts and in the architecture of specific objects of the historical buildings of the central part of the city. The streets that suffered from great destruction were significantly re-planned with a change in the architectural concept. Homestead development according to individual projects was replaced by the complex ensemble development in a single stylistic key. Architectural pathos of post-war buildings as well as entire ensembles have low quality of construction materials and works, which led to the gradual destruction. Regardless of the cultural and historical value of such ensembles as the post-war buildings of Khreschatyk, one can state a certain stylistic monotony, which is significantly inferior to the pre-war architectural diversity of Kyiv.

Most of damaged Kyiv buildings were renovated with loss of architectural and decorative details. Other buildings were reconstructed. Such reconstructions mostly caused the loss of important

architectural accents as towers, bay windows, gables and attics. Only a small number of houses were renovated without loss of decoration. Even fewer buildings were restored with reconstruction that improved their architectural expressiveness.

The Second World War caused catastrophic consequences for Kyiv: tens of thousands of Kyivans died or lost their relatives, hundreds of thousands were left homeless, hundreds of buildings and structures were destroyed. But this is not the end of the tragedy of the war for Kyiv. As a result of the destruction of the city, a large-scale reconstruction of its central part was carried out. The complex building in the spirit of a single ensemble, the architecture of which bore clear features of the ideological propaganda of the communist regime was created. We can state the partial loss of architectural authenticity and aesthetics of the city historical buildings. Neither the economic, nor the political, nor the legal systems of the communist regime were able to create higher quality and highly artistic buildings in the conditions of total totalitarianism. In the absence of private ownership of real estate, all buildings of post-war Kyiv were repaired and reconstructed without taking into account their values and aesthetics. As a result, a significant proportion of the rebuilt objects lost a significant part of their decor and were distorted during the construction works.

Keywords: WWII, Kyiv, architecture, rebuilding, destruction, reconstruction, transformation, aesthetic.